

Mijn thuis

Een onderzoek naar de representatie van diverse gezinsvormen in Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen.

Elisha van der Bij

S4435400

Bachelorscriptie Pedagogische Wetenschappen

PABA6002. 2023-2024

Begeleiders: Sanne Parlevliet & Brenda Bartelink

Tweede beoordelaar: Steffie van der Steen

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen

05-06-2024

Aantal woorden: 7918

Voorwoord

Voor u ligt de bachelorscriptie ‘Mijn thuis: Een onderzoek naar de representatie van diverse gezinsvormen in Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen’. Deze scriptie is geschreven in het kader van het afstuderen bij de opleiding Pedagogische wetenschappen te Groningen. Gedurende februari 2024 tot en met juni 2024 ben ik bezig geweest met schrijven van deze scriptie. Ik wil mijn begeleiders Sanne Parlevliet en Brenda Bartelink bedanken voor de ondersteuning en de fijne begeleiding tijdens dit proces.

Ik wens u veel leesplezier toe!

Elisha van der Bij

Groningen, 5 juni 2024

Abstract

An increasing number of children are growing up in 'new' family forms, stemming from broader processes such as individualization, secularization, and modernization that our society is undergoing. Sex education books are used to equip children with sufficient knowledge about sexuality so that they can form their own personal values, attitudes, and beliefs and build healthy relationships. Accurate representation of the children and their family situation is crucial in this regard. The research 'My Home' addresses the following research question: 'How are diverse family forms represented in Dutch sex education books for children?'. To answer this question, a qualitative study was conducted, involving content analysis of eight children's books aimed at children aged four to nine years old. The research results indicate that the traditional two-parent family is overrepresented, both in the illustrations and in the text. Educational information on topics other than family structure is only linked to the traditional two-parent family, with a prominent role attributed to the mother. She is frequently associated with various activities and is often depicted in a supportive and central role within the family context. Other family forms are only discussed in separate sections, where these family forms are portrayed as different and non-normative. The limited number of images depicting diverse family forms, do present a positive and diverse image.

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Theoretisch kader	7
Methode	13
Resultaten.....	17
Conclusie.....	26
Discussie	29
Literatuurlijst.....	35
Bijlage 1 Codeboom	43

Inleiding

Het ultieme sprookje; trouwen, kinderen krijgen en samen oud en gelukkig worden. Maar, is dit tegenwoordig nog wel conform de realiteit? In 2023 heeft namelijk nog maar zo'n 60 procent van de gezinnen in Nederland de vorm van een traditioneel tweeoudergezin (CBS Statline, 2023). Steeds meer kinderen groeien op in een 'nieuwe' gezinsvorm, zoals een 'eenoudergezin' of een 'nieuw samengesteld gezin' (Bucx & Roeters, 2016; Lo, 2019). Het gezin waarin kinderen opgroeien, hun eerste sociale interacties ervaren en worden voorbereid op hun toekomstige leven, speelt een cruciale rol in hun ontwikkeling en welzijn (Mc Lanahan, 2004).

Kinderen vormen vaak al op jonge leeftijd een begrip van diversiteit en inclusie en de daarbij behorende attitudes en overtuigingen. Kinderboeken kunnen hierin een grote rol spelen (Adam, 2021). Uit de literatuur blijkt dat het traditionele gezinsmodel vaak oververtegenwoordigd is in kinderboeken, waardoor andere gezinsvormen onderbelicht blijven. Dit kan leiden tot het idee dat alleen een bepaalde gezinsvorm 'normaal is', terwijl de realiteit veel diverser is (Lo, 2019). Wanneer kinderen geen herkenning vinden, ontstaat mogelijk een gevoel van marginalisatie. Kinderen kunnen het gevoel krijgen dat hun verhaal niet belangrijk is (Koss, 2015). Door diverse gezinsmodellen in kinderboeken op te nemen, kunnen kinderen zichzelf en hun gezinssituatie vertegenwoordigd zien. Dit kan bijdragen aan een gevoel van erkenning en acceptatie (Deffler, 2016; Hermann-Wilmarth & Ryan, 2019).

Niet alleen is het van belang dat diverse gezinsvormen in boeken voor kinderen voorkomen, ook de manier waarop deze gezinsvormen worden omschreven of welke rol ze hebben in het verhaal kan mogelijk effect hebben op de kinderen (Soto-Boykin et al., 2021). Bij de weergave van minderheidsgroepen in kinderboeken, wordt veelal een beperkt beeld met stereotyperingen neergezet (Van den Bossche & Klomberg, 2020). Deze

vooringenomenheid en onevenredige vertegenwoordiging kan leiden tot een nog groter gevoel van marginalisatie (Banks, 2006; Koss, 2015).

Binnen de kinderliteratuur is het uitdrukkelijk bij seksuele voorlichtingsboeken van groot belang dat de diversiteit in gezinsvormen accuraat wordt gerepresenteerd. Dit aangezien deze boeken een directe rol spelen in de ontwikkeling van het seksuele bewustzijn van kinderen (Ingham, 2005). In deze boeken wordt onder andere aandacht besteed aan lichamelijke ontwikkeling, individualiteit, lichaamsbeeld, emotionele expressie, voortplanting, relaties en aan maatschappelijke normen (Saul Butler et al., 2018). Het doel van seksuele voorlichting is om kinderen uit te rusten met voldoende kennis over seksualiteit, zodat ze hun eigen persoonlijke waarden, attitudes en overtuigingen over seksualiteit kunnen vormen en zo gezonde relaties kunnen opbouwen (Leung et al., 2019). Juist in dit genre is het dus van cruciaal belang dat kinderen zich gerepresenteerd voelen en een goed beeld krijgen van de diversiteit die er bestaat wat betreft gezinsvormen (Adam, 2021).

Bij de totstandkoming van voorlichtingsboeken moet, om dit doel te bewerkstelligen, zo veel mogelijk rekening gehouden worden met de unieke kenmerken en omstandigheden van kinderen (Ingham, 2005). Onder andere uit studie van Al-hazza (2010) en Mazama & Lundy (2013) is gebleken dat een gevoel van herkenning bijdraagt aan een verhoging van de motivatie om te lezen en dat dit op zijn beurt weer bijdraagt aan een succesvollere kennisoverdracht, wat cruciaal is voor de voorlichting.

De onderzoeksvraag van deze studie luidt als volgt: *'Hoe worden diverse gezinsvormen gerepresenteerd in Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen?'*. Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag wordt een kwalitatieve inhoudsanalyse verricht van acht Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen van 4 tot 9 jaar.

Theoretisch kader

Representatie

Letterlijk betekent representatie ‘vertegenwoordiging’ ofwel ‘in-de-plaats-treding’ (Hall, 1997; Meijer, 2006). De term zal binnen dit onderzoek de betekenis hebben van een uitbeelding, weergave of voorstelling in taal of beeld. Een representatie wordt geacht het ‘ding’ waarnaar het verwijst te vertegenwoordigen. De voorstelling treedt dus in de plaats van datgene wat voorgesteld wordt (Hall, 1997). Representatie impliceert een bemiddelde activiteit: er is altijd iemand die de tekst, het beeld of de gedachte heeft gevormd. Dit onderscheidt representatie van het begrip ‘teken’. Alles kan een teken zijn, vatbaar voor betekenisgeving, maar niet alles is een representatie (Meijer, 2006).

Representatie speelt een cruciale rol bij het vormgeven van percepties, attitudes en normen in de samenleving. Door bepaalde zaken, in dit geval verschillende gezinsvormen, te benadrukken of juist te negeren, kan impliciet een boodschap over worden gebracht over wat als ‘normaal’, ‘acceptabel’, of ‘afwijkend’ wordt beschouwd binnen een bepaalde context (Anderson & Hamilton, 2005). In dit onderzoek kan aan de hand van het begrip representatie worden gekeken naar hoe diverse gezinsvormen worden afgebeeld en welke betekenissen hieraan worden toegekend.

Het gezin

In dit onderzoek wordt gekeken naar de representatie van verschillende gezinsvormen. Een gezin zal als volgt worden gedefinieerd: ‘een leefverband waarin een of meer volwassenen de verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen’ (Bucx & Ross, 2011). Belangrijk om voor dit onderzoek in acht te nemen is dat de Nederlandse term ‘familie’ vaak verwijst naar een breder netwerk dan de term ‘gezin’,

terwijl in het Engels beide termen doorgaans worden vertaald als ‘family’ (Pahl & Wilson, 1988). Onder het Nederlandse begrip ‘familie’ vallen niet alleen ouderverzorgers en kinderen, maar ook onder andere grootouders, broers, zussen, ooms, tantes, neven en nichten (Pahl & Wilson, 1988).

In 2023 waren er in Nederland ruim 2,6 miljoen (2.645.269) gezinnen, dat wil zeggen huishoudens met ten minste één thuiswonend kind (CBS Statline, 2023). Onder een gezin valt niet alleen het traditionele tweeoudergezin, maar ook een scala aan alternatieve gezinsvormen. Zo kan er sprake zijn van; het ‘eenoudergezin’, het ‘co-ouderschapsgezin’, het ‘nieuw samengesteld gezin’, het ‘generatiegezin’, het ‘adoptiegezin’, het ‘donorgezin’, het ‘pleeggezin’, het ‘holebiggezin’ en ‘residentiële opvang’ (Bucx & Roeters, 2016; Lo, 2019). In Tabel 1 zijn deze verschillende gezinsvormen kort gedefinieerd. Uit de literatuur is gebleken dat het traditionele gezinsmodel vaak oververtegenwoordigd is in kinderboeken, waardoor andere gezinsvormen onderbelicht blijven (Lo, 2019).

Tabel 1

Omschrijving Gezinsvormen

Gezinsvorm	Omschrijving
Het traditionele tweeoudergezin	De twee biologische ouders wonen samen en zorgen samen voor hun kind(eren). Zij zijn eventueel getrouwd.
Het eenoudergezin	Er is slechts één ouder die de verantwoordelijkheid draagt voor de verzorging en opvoeding van de kinderen.

Het co-ouderschapsgezin	Gescheiden ouders delen de zorg van de kinderen, waarbij de kinderen afwisselend bij beide ouders wonen.
Het nieuw samengesteld gezin	Een gezin waarbij twee partners een nieuwe relatie aangaan en één of beide partners kinderen hebben uit een vorige relatie.
Het generatiegezin	Meerdere generaties die onder één dak wonen, bijvoorbeeld grootouders, ouders en kinderen.
Het adoptiegezin	De kinderen in het gezin zijn niet biologisch verwant aan de ouders, maar zijn wettelijk geadopteerd.
Het donorgezin	De kinderen in het gezin zijn verwekt met behulp van een spermadonor of eiceldonor.
Het pleeggezin	Een gezin waarin kinderen die niet bij hun biologische ouders kunnen wonen, tijdelijk of langdurig worden opgevangen en verzorgd door pleegouders.
Het holebigezin	Een gezin met twee ouders van hetzelfde geslacht, zoals twee moeders of twee vaders.
Residentiële opvang	Kinderen die tijdelijk of langdurig in een instelling of tehuis wonen, waar professionele zorgverleners voor hen zorgen.

De Nederlandse context van het gezinsleven

De afgelopen decennia heeft het Nederlandse gezinsleven de nodige veranderingen ondergaan. Waar in 1995 ruim 80 procent van de Nederlandse gezinshouders uit gehuwde tweeoudergezinnen bestond, ging dit in 2023 nog maar om circa 60 procent (CBS Statline, 2023). Moeders zijn in grote getalen gaan participeren op de arbeidsmarkt en de actieve betrokkenheid van vaders bij de opvoeding van kinderen is gegroeid (Treas & Widmer, 2000). Het aantal huwelijken en geregistreerd partnerschap van gelijk geslacht is toegenomen en het fenomeen eenoudergezin komt veel vaker voor dan vroeger (Bucx & Ross, 2011). Deze veranderingen weerspiegelen bredere maatschappelijke veranderingen, zoals de toegenomen tolerantie ten aanzien van echtscheidingen en de groeiende onafhankelijkheid van vrouwen in het arbeidsproces (Bucx & Roeters, 2016). Deze ontwikkelingen maken weer deel uit van bredere processen als individualisering, secularisering en modernisering (Bucx & Roeters, 2016).

Seksuele voorlichtingsboeken

Kinderen moeten de wereld om hen heen nog leren te begrijpen. Seksuele voorlichting kan hierbij een grote rol spelen (Gijs et al., 2009). Volgens het Federal Centre For Health Education (BZgA, 2015) is de definitie van seksuele voorlichting als volgt: ‘Het leren over de cognitieve, emotionele, sociale, interactieve en fysieke aspecten van seksualiteit. Het voorziet kinderen en jongeren geleidelijk van informatie, vaardigheden en positieve waarden. Dit helpt hen om hun seksualiteit te begrijpen en ervan te genieten, veilige en bevredigende relaties te hebben, en verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen gezondheid en welzijn en dat van anderen.’ Door middel van seksuele voorlichting zouden kinderen beter in staat moeten zijn om gezonde keuzes te maken en zichzelf te beschermen (Craft et al., 2016; Duffy et al., 2013).

Seksuele voorlichtingsboeken kunnen bij deze kennisoverdracht een krachtig hulpmiddel zijn (Natalia, 2019). Deze boeken bieden uitgebreide informatie over diverse onderwerpen zoals seks, relaties en persoonlijke grenzen (Leung et al., 2019). In Nederland wordt veel nadruk gelegd op een positieve en open benadering van seksualiteit in voorlichtingsboeken. De jongeren worden aangemoedigd om hun eigen lichaam en gevoelens te begrijpen zonder schaamte of angst (de Graaf, 2012).

Er zijn verschillende onderzoeken uitgevoerd naar de seksuele voorlichting in Nederland. Zo hebben Lewis en Knijn (2003) de inhoud en aanpak van Nederlandse seksuele voorlichting onderzocht in vergelijking met die van andere landen. En, zo is er onderzoek van Weaver, Smith en Kippax (2005) waarin gekeken is naar het verband tussen het seksuele voorlichtingsbeleid op scholen en de seksuele gezondheid van adolescenten in Nederland. Echter, deze onderzoeken richten zich voornamelijk op het bredere concept van seksuele voorlichting, in de onderwijscontext. Er is in Nederland behoefte aan meer onderzoek dat zich specifiek richt op voorlichtingsboeken, buiten de onderwijscontext.

Het analyseren van de afbeeldingen en de tekst

De analyse van voorlichtingsboeken vereist een diepgaand begrip van de geschreven tekst, de afbeeldingen en de interactie hiertussen (Agosto, 1999; Schalet, 2000; Nikolajeva & Scott, 2000). Met behulp van illustraties, kunnen abstracte concepten tastbaarder en begrijpelijker gemaakt worden (Sipe & McGuire, 2006). Zo kunnen de illustraties de woorden voorzien van specificiteit zoals kleur, vorm en details (Lewis, 2001). Bij de analyse van de tekst kan worden gekeken naar de keuze van woorden en naar de zinsconstructies. Ook kan er worden gekeken naar de algehele narratieve structuur, ofwel de manier waarop het verhaal gestructureerd is en wordt gepresenteerd (Joo et al., 2021). Op deze manier

kunnen expliciete en impliciete boodschappen worden geïdentificeerd (Hermann- Wilmarth & Ryan, 2013).

De interactie tussen tekst en afbeeldingen is cruciaal om een samenhangende en betekenisvolle leeservaring voor kinderen te creëren (Sipe, 1998). Deze interactie maakt het namelijk mogelijk voor kinderen om een diepere connectie met het verhaal te ontwikkelen en om de betekenissen die worden opgeroepen te verkennen (Lewis, 2001). Nikolajeva en Scott (2000) beschrijven verschillende dynamieken van interactie tussen tekst en afbeeldingen.

De eerste dynamiek die zij beschrijven is de ‘symmetrical interaction’, waarbij tekst en afbeeldingen dezelfde informatie in verschillende vormen van communicatie herhalen. Dit zorgt voor een directe en eenduidige boodschap (Nikolajeva & Scott, 2000). Vervolgens noemen zij de ‘complementary interaction’, waarbij afbeeldingen de betekenis van de tekst uitbreiden of vice versa, wat resulteert in een meerlagige betekenis (Nikolajeva & Scott, 2000). Ook kan er volgens Nikolajeva en Scott (2000) een ‘counterpointing dynamic’ ontstaan. Hierbij werken tekst en afbeelding samen om betekenissen over te brengen die verder gaan dan wat ze elk apart kunnen doen. Tot slot benoemen ze de ‘contradictory interaction’. Hierbij lijken woorden en beelden tegenover elkaar te staan, waarbij de lezer wordt uitgedaagd om te bemiddelen tussen de woorden en afbeeldingen om een goed begrip te krijgen van wat er wordt afgebeeld (Nikolajeva & Scott, 2000).

Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is het verkrijgen van inzicht in de representatie van diverse gezinsvormen in Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen. Dit wordt gerealiseerd door middel van een grondige inhoudsanalyse van zowel de afbeeldingen als de tekst. Het onderzoek heeft tot doel zowel een maatschappelijke als een academische impact te hebben. Op maatschappelijk niveau beoogt het aanbevelingen te formuleren voor onder

andere auteurs, met als doel bij te dragen aan representatieve kinderboeken. Op academisch niveau streeft het onderzoek ernaar de kennis op dit gebied te vergroten.

Onderzoeksvraag

Het onderzoek zal uiteindelijk antwoord geven op de vraag: ‘Hoe worden diverse gezinsvormen gerepresenteerd in Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen?’. Dit wordt gedaan aan de hand van de volgende deelvragen:

1. Welke diverse gezinsvormen worden gerepresenteerd in de Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen van 4 tot 9 jaar?
2. Hoe worden diverse gezinsvormen gerepresenteerd in de illustraties van Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen van 4 tot 9 jaar?
3. Hoe worden diverse gezinsvormen gerepresenteerd in de tekst van de Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen van 4 tot 9 jaar?

Methode

Design

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden, is een kwalitatief onderzoek uitgevoerd. Kwalitatief onderzoek kan inzicht verschaffen in de interpretatie en betekenisgeving rondom sociale fenomenen, iets wat van belang is bij het onderzoeken van representaties (Baarda et al., 2005). Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van inhoudsanalyse. Bij inhoudsanalyse wordt ‘communicated material’ (zoals boeken of films) systematisch beoordeeld (Krippendorff, 2019). Deze benadering vraagt om het interpreteren van gegevens om zo impliciete betekenissen te ontdekken en het proces te kunnen begrijpen (Altheide, 2000). Centraal in de analyse staat de systematische interpretatie van het bestudeerde fenomeen; de representatie van gezinsvormen in Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen (Baarda et al., 2021; Braun & Clarke, 2013).

Zoekstrategie en selectieprocedure

In deze studie zijn acht voorlichtingsboeken voor kinderen geselecteerd en geanalyseerd. Om tot deze selectie te komen, is gebruikgemaakt van het Centraal Bestand Kinderboeken (CBK). Het CBK bevat ruim 345.000 beschrijvingen van voornamelijk Nederlandstalige kinderboeken, tijdschriften en centsprenten, welke ook voortdurend worden uitgebreid. Dit maakt het een geschikte database om de boeken in te zoeken.

Als zoekterm is gebruikt: ‘Seksuele voorlichting’. Verder is de optie ‘Kinderboeken’ geselecteerd bij de keuzeoptie voor kinderboeken, publicaties over kinderboeken of alle publicaties. Dit gaf 261 treffers. Vervolgens zijn enkele inclusiecriteria gesteld om tot een selectie van vijf tot tien boeken te kunnen komen. Allereerst is ervoor gekozen om enkel Nederlandse literatuur te gaan bekijken. Dat wil zeggen dat de boeken geen vertaling mogen zijn. Verder is ervoor gekozen om enkel boeken te includeren die gericht zijn op kinderen met een leeftijd van 4 tot 9 jaar oud. Dit aangezien verwacht werd dat in deze boeken de focus meer zou liggen op het gezin, ten opzichte van in boeken voor oudere kinderen. Tot slot is er voor gekozen om te gaan kijken naar boeken met een eerste druk tussen 2019 en 2023, zodat het onderzoek zich baseert op recente uitgaven. Samenvattend geeft dit de volgende inclusiecriteria:

2. De boeken zijn Nederlandse literatuur: het zijn geen vertalingen.
3. De boeken zijn gericht op kinderen met een leeftijd van 4 tot 9 jaar oud.
4. De boeken hebben de eerste druk uitgegeven tussen 2019 en 2023.

Dit gaf acht resterende titels (Tabel 2).

Tabel 2

Boekselectie

Boek	Titel	Auteur	Jaar van uitgave
------	-------	--------	------------------

1.	Ik zeg nee en da's oké	Nathalie Depoorter & Hélène Jorna	2023
2.	Bolle buiken en blij baby's	Nathalie Depoorter & Marianne van der Walle	2020
3.	Lekker in je lijf! Voorlichtingsboek: Een eerlijk boek over de vulva	Esther van der Steeg	2020
4.	Waar komen baby's vandaan?	Pauline Oud	2019
5.	Maar hoe dan?! Samen lezen over lichaam, liefde en baby's maken	Philippine van der Goes & Karin Middelburg	2021
6.	Maar hoe dan?! Je lichaam is van jou, over wensen en grenzen	Philippine van der Goes & Karin Middelburg	2023
7.	Kleine hartjes en grote gevoelens	Nathalie Depoorter & Hélène Jorna	2022
8.	Hier komen de baby's vandaan!	David Vlietstra & Renske de Kinkelder	2020

Analyse

Voor de inhoudsanalyse is gecodeerd. Dit is gedaan volgens de werkwijze van het ‘inductief coderen’. Hierbij worden codes afgeleid uit empirisch materiaal om zo tot nieuwe theorieën te komen (Boeije & Bleijenbergh, 2019). De volgorde van de stappen in het coderen was: 1) open coderen, 2) axiaal coderen en 3) selectief coderen (Corbin & Strauss, 2015). Voor het proces van open coderen zijn de geselecteerde boeken twee keer doorgelezen, om zo de inhoud van de boeken helder te krijgen. Alle pagina’s die geacht werden mogelijk iets te maken te hebben met de representatie van gezinsvormen, zijn ingescand en in Atlas.Ti geplaatst. Vervolgens zijn relevante tekst eenheden en afbeeldingen gemarkeerd en gelabeld met een code. Bij het axiaal coderen zijn de toegekende codes met elkaar vergeleken en zijn de codes die bij elkaar pasten samen onder een overkoepelende code gevoegd. Uiteindelijk zijn hier de volgende vier thema’s uitgekomen: ‘Familierelaties’, ‘Gezinsvormen’, ‘Activiteiten’ en ‘Seks’. Tot slot zijn bij de stap van het selectief coderen alle codes binnen de thema’s en categorieën ondergebracht, op basis waarvan relaties en verbindingen konden worden gelegd. Dit is terug te zien in de codeboom die is bijgevoegd als Bijlage 1.

Om de betrouwbaarheid van de codering te waarborgen heeft één medestudent uit dezelfde onderzoeksgroep mijn codering doorgenomen en hier feedback op gegeven. Naar aanleiding van het bespreken van de feedback, is de term van het thema ‘Voortplanting’ aangepast naar de term ‘Seks’. Dit aangezien de term ‘seks’ een breder proces van intimiteit omschrijft dan de term ‘voortplanting’, wat beter paste bij de codes. Verder zijn er geen aanpassingen gedaan.

Resultaten

De inhoudsanalyse van acht Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen met een leeftijd van 4 tot 9 jaar laat diverse gezinsvormen zien. Naast het traditionele tweeoudergezin, zijn in de geanalyseerde boeken de volgende gezinsvormen weergegeven: het ‘eenoudergezin’, het ‘nieuw-samengesteld gezin’, het ‘adoptiegezin’, het ‘donorgezin’ en het ‘holebigezin’. De gezinsvormen het ‘co-ouderschapgezin’, het ‘generatiegezin’, het ‘pleeggezin’ en ‘residentiële opvang’ zijn niet (expliciet) weergegeven in de geanalyseerde boeken.

Afbeeldingsanalyse

Naast het traditionele tweeoudergezin, zijn het ‘adoptiegezin’, het ‘donorgezin’ en het ‘holebigezin’ enkele of meerdere keren expliciet afgebeeld. Het ‘eenoudergezin’, het ‘nieuw-samengesteld gezin’, het ‘co-ouderschapgezin’, het ‘generatiegezin’, het ‘pleeggezin’ en ‘residentiële opvang’ zijn niet expliciet afgebeeld. Zowel uit de tekst, als uit de afbeeldingen kan niet worden afgeleid dat het om de afbeelding van één van deze gezinsvormen gaat.

Afgebeelde gezinsvormen

De resultaten in deze paragraaf zijn gebaseerd op de thema’s ‘Gezinsvormen’ en ‘Activiteiten’. Er is gekeken naar welke gezinsvormen expliciet zijn afgebeeld en hoe zij zijn afgebeeld. Hierbij is ook gekeken naar aan welke ‘activiteiten’ zij worden gekoppeld. Denk hierbij aan dagelijkse activiteiten als verzorging, of overige activiteiten als spel.

Allereerst, het traditionele tweeoudergezin. Wat veel terugkomt in de boeken zijn afbeeldingen met een vader en moeder, als biologische ouders van het kind. Zo staat er in boek 2: ‘Spullen die een baby nodig heeft om niet te huilen’ met een afbeelding van een vader en moeder (p.27). Op de afbeeldingen lijkt het gezin met een vader en moeder veelal op een vrolijke en liefdevolle manier te worden weergegeven. Zo lijkt in boek 8 de moeder de

vader liefdevol aan te kijken, terwijl ze samen met hun kind aan de eettafel zitten te eten (p. 15). En, zo houden in boek 5 een vader en moeder lachend in de buitenlucht hun kind vast (p. 48).

Het ‘adoptiegezin’ is enkele keren in de geanalyseerde boeken afgebeeld. Enkele keren met twee vaders en één keer met een vader en een moeder. Zo staat in boek 2 omschreven: ‘Er zijn ook andere manieren dan vrijen om kinderen te krijgen. Denk maar aan kinderen die geadopteerd zijn.’ (p. 35) Hiernaast staat een afbeelding met twee mannen, een kind en een baby. In boek 4 bij het kopje ‘Adoptie’ staat geschreven: ‘Rafi is niet uit het eitje en zaadje van de papa en mama die voor hem zorgen gegroeid. Daarom lijkt hij niet op zijn papa en mama.’ (p. 18) De afbeelding geeft een moeder en vader met een lichte huidskleur weer. Het kindje heeft een donkere huidskleur. De afbeelding ondersteunt hier de in de tekst meegegeven voorlichting, door te laten zien dat het kindje er heel anders uitziet dan de papa en mama.



Overgenomen uit *Waar komen baby's vandaan?*, door P. Oud, 2023, p. 18.

Het ‘donorgezin’ wordt in drie van de geanalyseerde boeken afgebeeld. In één boek wordt het donorgezin weergegeven met een kind en twee moeders. Een andere presentatie toont twee vaders met een draagmoeder. Verder wordt tweemaal een deel van de medische procedure van kunstmatige inseminatie bij donorschap getoond op de afbeeldingen. Er is een dokter zichtbaar met reageerbuisjes en een potje.

Het ‘holebigezin’ wordt ook enkele keren afgebeeld. Enkele keren met twee vaders en eenmaal met twee moeders. Zo staat in boek 4 bij het hoofdstuk ‘Twee mama’s’ een afbeelding van twee moeders en hun kind. In dit hoofdstuk leggen de twee moeders uit aan het kind hoe zij samen een kindje hebben kunnen krijgen. We zien op de afbeelding een huiselijke sfeer met thee en koekjes en twee moeders die elkaar liefdevol lijken vast te houden (p. 9).

De analyse laat voor de afgebeelde gezinsvormen een opvallende diversiteit in de weergave van personen zien. Het overgrote deel van de afbeeldingen vertoont een verscheidenheid aan huidskleuren. In veel gevallen wordt een contrasterende combinatie van huidskleuren gepresenteerd, waarbij bijvoorbeeld de vader een donkere huidskleur heeft en de moeder een lichte huidskleur. Bovendien wordt een breed scala aan haarkleuren weergegeven op de afbeeldingen.

Afgebeelde familierelaties: moeder en vader

De resultaten in deze paragraaf zijn gebaseerd op de thema’s ‘Familierelaties’, ‘Activiteiten’ en ‘Seks’. Er wordt beschreven hoe de familierelatie van zowel een moeder alleen met haar kind(eren) als van een vader alleen met zijn kind(eren) wordt afgebeeld.

Verreweg de meeste afbeeldingen in de geanalyseerde boeken beelden een moeder alleen met haar kind(eren) af. Zo toont boek 1 in het hoofdstuk ‘Borstjes kijken’ een afbeelding waarop de moeder samen met het kind aan het tandenpoetsen is, waarbij de borst van de moeder deels ontbloot is (p. 13). Er wordt op verhalende wijze voorlichting gegeven over wanneer het oké is om iemand bloot te zien. In boek 7 zien we in het hoofdstuk ‘Mama snapt er niets van’ eerst een afbeelding van een moeder met haar kind op schoot. Het kind kijkt verdrietig en de moeder lijkt haar te troosten. Op de volgende afbeelding is het kind van de schoot van haar moeder af en kijkt en gebaart het kind op een boze manier richting de

moeder. De afbeeldingen illustreren hier wat in de tekst op verhalende wijze als voorlichting wordt gegeven, namelijk het ervaren van verschillende emoties.

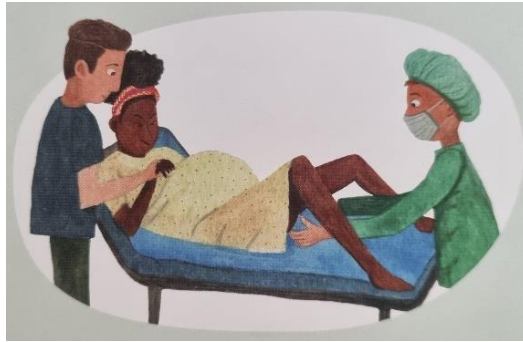


Overgenomen uit *Kleine hartjes en grote gevoelens* door H. Jorna, 2022, p. 11, 12.

Ook bij afbeeldingen rondom de zwangerschap, valt op dat in veel van de gevallen enkel de moeder wordt afgebeeld. In een kleiner deel van de gevallen is hierbij ook de vader afgebeeld. Dit verschil zien we bijvoorbeeld terug in de weergave van het bezoek aan de gynaecoloog. In sommige gevallen is ervoor gekozen om hierbij ook de vader af te beelden en in andere gevallen niet. Zo zien we in boek 4 een afbeelding waarbij een moeder alleen met haar kind bij de gynaecoloog is, terwijl op de afbeelding in boek 2 ook de vader wordt afgebeeld.



Overgenomen uit *Waar komen baby's vandaan?*, door P. Oud, 2023, p. 13.



Overgenomen uit *Bolle buiken en blije baby's*, door M. van der Walle, 2020, p. 20.

Er kan voor de geanalyseerde afbeeldingen van een moeder alleen met haar kind(eren) niet worden geconcludeerd of het gaat om de weergave van een specifieke gezinsvorm, als een eenoudergezin. Dit komt niet expliciet naar voren uit de tekst of uit de afbeeldingen.

De geanalyseerde afbeeldingen beelden, alhoewel in mindere mate, ook herhaaldelijk een vader alleen met zijn kind(eren) af. Zo wordt in boek 4 in het hoofdstuk 'Op wie lijkt jij?' omschreven: 'Alle kindjes zijn gegroeid uit een eitje van een mama en een zaadje van een papa. Daarom lijkt iedereen een beetje op zijn papa, mama, broertjes en zusjes.' Hieronder staat een afbeelding van een vader en een kindje met een lichte huid en rood haar, met als onderschrift: 'Liv en papa hebben allebei rood haar' (p. 18).

Ook voor de afbeeldingen van een vader alleen met zijn kind(eren) kan niet worden geconcludeerd of het gaat om de weergave van een specifieke gezinsvorm, als een eenoudergezin. Dit komt ook hier niet expliciet naar voren uit de tekst of uit de afbeelding.

Afgebeelde familierelaties: tweede- of derdegraads familieleden

De geanalyseerde afbeeldingen beelden ook meermaals familierelaties met tweede- of derdegraads familieleden af, zoals een kind met zijn of haar opa of oma. Er zijn op deze afbeeldingen veelal lachende gezichten zichtbaar. Ook wordt vaak een huiselijke en nabije sfeer afgebeeld. Hoewel het mogelijk is dat het familielid onderdeel van het gezin uitmaakt,

zoals in het geval van een ‘pleeggezin’ of een ‘generatiegezin’, kan dit niet uit de afbeeldingen of de bijbehorende tekst worden geconcludeerd.

Tekstuele analyse

Er is ook een tekstuele analyse uitgevoerd. De diverse gezinsvormen die hier naast het traditionele tweoudergezin uit naar voren zijn gekomen, zijn: het ‘eenoudergezin’, het ‘nieuw-samengesteld gezin’, het ‘adoptiegezin’, het ‘donorgezin’ en het ‘holebigezin’.

Het traditionele tweoudergezin

De resultaten in deze paragraaf zijn gebaseerd op de thema’s ‘Gezinsvormen’, ‘Activiteiten’ en ‘Seks’. Er is gekeken naar hoe het traditionele tweoudergezin in de boeken wordt beschreven. Hierbij is gekeken naar hoe deze gezinsvorm wordt gekoppeld aan het thema ‘activiteiten’ en aan het thema ‘seks’.

Het traditionele tweoudergezin is oververtegenwoordigd gebleken in de geanalyseerde boeken. Er wordt vaak gesproken over ‘ouders’ en over ‘mama en papa’. Beide termen duiden op de aanwezigheid van twee ouders, waarbij de laatste term specifiek wijst op een aanwezige moeder en vader. De boeken benadrukken vaak al dan niet expliciet een aanwezige band met beide ouders. Zo wordt in boek 1 gezegd: ‘Sommigen ken je heel goed, zoals je ouders en grootouders.’ (p. 35) Ook wordt er vaak aangezet tot het betrekken van de ouders bij het lezen en het kennis opdoen, door het stellen van vragen. Zo wordt in boek 8 gezegd: ‘Mama weet het nog goed en papa vast ook. Vraag hun maar eens hoe het was.’ (p. 45) En in boek 2 staat: ‘Vraag eens aan je ouders of er voor jou ook een geboortekaartje was.’ (p. 22) Ook worden de ‘ouders’ of ‘mama en papa’ vaak gebruikt als voorbeeld bij de voorlichting over thema’s zoals verliefdheid of liefde. Zo wordt in boek 8 gezegd: ‘Was papa eerst op mama? Of mama eerst op papa? Wat vond papa leuk aan haar? En wat vond mama leuk aan hem?’ (p. 15) En zo wordt er in boek 7 gezegd: ‘Je kunt ook houden van je mama en papa.’ (p. 23)

Ook bij het thema ‘seks’ verwijzen de boeken vaak naar ‘ouders’ en dan met name specifiek naar ‘mama en papa’. Zo staat in boek 4 dat er ‘vocht met zaadjes uit de piemel van papa’ komt en zo ‘de zaadjes in de buik van mama’ komen (p. 6). Hoewel dit soort passages meermaals terug te vinden zijn in de boeken, wordt er in enkele boeken ook gekozen voor meer neutrale termen als ‘volwassenen’, ‘grote mensen’ of ‘een man en vrouw’ en/of wordt de focus meer gelegd op het biologische aspect; de zaadcel en de eicel. Zo beschrijft boek 8: ‘Om een baby te maken heb je een zaadje en een eitje nodig die bij elkaar komen. Vanaf het moment dat het eitje en een zaadje samensmelten groeien ze samen verder.’ (p. 18)

Gebleken uit het theoretisch kader is dat, alhoewel steeds minder, nog steeds een meerderheid van de gezinnen de vorm van een gehuwd, traditioneel tweoudergezin heeft. Wellicht opvallend is dan dat het thema ‘trouwen’ vrijwel niet besproken is binnen de geanalyseerde boeken. Verder opvallend is de manier waarop hier dan wel over gesproken wordt. In boek 1 is er één hoofdstuk waarin het thema trouwen in het verhaal voorkomt: ‘Een steentje in je neus’. In dit hoofdstuk spelen de kinderen dat ze gaan trouwen. Het meisje, Molly, wil een steentje in de neus van het jongetje Flor stoppen, want ‘dan zijn ze getrouwd’. Molly zegt hier: ‘Ja. Zo gaat dat bij grote mensen.’ Flor wil dit echter niet, waarnaar Molly zegt: ‘Hoe wil jij dan wel trouwen?’. Flor antwoordt met: ‘Ik wil niet eens trouwen.’ (p. 8) Verder is het thema nog tweemaal besproken in boek 2. Er wordt geschreven: ‘Jij kent heel veel volwassenen. Zijn zij allemaal getrouwd? Wonen ze samen? Hebben ze kinderen? En wat voor een gezin zou jij later willen?’. En er wordt geschreven: ‘In die tijd beginnen veel mensen zelf een gezin. Dan trouwen ze of gaan ze samenwonen en krijgen ze kinderen.’ (p. 26)

De overige gezinsvormen

De resultaten in deze paragraaf zijn gebaseerd op de thema’s ‘Gezinsvormen’, ‘Activiteiten’ en ‘Seks’. Er is gekeken naar welke andere gezinsvormen naast het traditionele

tweeoudergezin voorkomen en hoe zij worden beschreven in de tekst. Verder wordt er beschreven aan welke ‘activiteiten’ deze gezinsvormen worden gekoppeld. Het thema ‘seks’ komt naar voren bij de bespreking van ‘het holebigezin’ en ‘het donorgezin’.

Sommige boeken besteden expliciet aandacht aan de diversiteit binnen gezinsvormen, met aparte hoofdstukken of kopjes. Zo worden er in boek 4 enkele hoofdstukken aan gewijd; ‘Twee mama’s’, ‘Twee papa’s’, ‘Adoptie’ en ‘Op wie lijkt jij?’. In boek 5 is er één hoofdstuk aan gewijd: ‘Gezin - Met wie woon jij samen?’. In boek 8 is er ook één hoofdstuk aan gewijd: ‘Soms gaat het anders’. In de boeken 2 en 7 wordt er een kopje gewijd aan de diversiteit binnen gezinsvormen. Zo wordt in boek 2 onder zo’n kopje gezegd: ‘De meeste kinderen hebben een mama en papa, maar niet altijd.’ En: ‘Er zijn dus allerlei soorten gezinnen.’ (p. 35) Echter betreft dit voor beide boeken maar één alinea. De diverse gezinsvormen zijn enkel besproken in deze aparte hoofdstukken en kopjes. Waar het traditionele tweeoudergezin ook betrokken wordt bij de voorlichting met betrekking tot andere thema’s, is dat voor de overige gezinsvormen niet het geval.

Hiernaast is ook de manier waarop er gesproken wordt over deze gezinsvormen opvallend. Termen als ‘anders’, ‘sommige(n)’, ‘soms’ en ‘niet altijd’ worden hierbij veelvuldig gebruikt. Zo heet het kopje waaronder in boek 2 diverse gezinsvormen worden besproken ‘3 dingen die anders dan anders kunnen lopen’. In boek 8 heet het hoofdstuk waarin gesproken wordt over donorschap ‘Soms gaat het anders’. Bij de overige hoofdstukken waarin het traditionele gezin wordt beschreven, worden dit soort termen niet gebruikt. Hier wordt gesproken in termen van vanzelfsprekendheid en normaliteit.

Wanneer er gesproken wordt over de diverse gezinsvormen, wordt het vaakst gesproken over het ‘adoptiegezin’. Dit gebeurt voornamelijk in een informatieve context. In de tekst wordt uitgelegd wat adoptie inhoudt en waarom kinderen geadopteerd worden. Zo wordt in boek 4 geschreven: ‘Soms kunnen een mama en papa niet voor hun baby zorgen.

Als ze heel ziek zijn bijvoorbeeld. Of dood. Gelukkig zijn er dan altijd andere papa's en mama's die willen helpen. Dan komt het kindje bij die nieuwe papa en mama wonen.' (p. 18)

En zo wordt in boek 5 geschreven: 'Er zijn ook kinderen die bij nieuwe ouders wonen. Bijvoorbeeld kinderen van wie de ouders zijn overleden of van wie de ouders niet goed voor hem of haar kunnen zorgen. De nieuwe ouders noem je adoptieouders.' (p. 49)

Ook wanneer er over de andere gezinsvormen gesproken wordt, is dit voornamelijk op informatieve wijze. Zo wordt er over het 'holebigezin' en het 'donorgezin' in boek 8 gezegd: 'Twee vrouwen kunnen zaadjes krijgen van een man die ze aan hen wil geven. Dit kan een bekende zijn of iemand die ze niet kennen en dan krijgen ze de zaadjes via een dokter. Zo'n man noem je een zaaddonor.' (p.44) En: 'Twee mannen kunnen op zoek gaan naar een vrouw die met hun zaadjes zwanger wil worden. Ze biedt dan niet alleen haar eitje aan aan deze mannen, maar ze moet de baby ook negen maanden voor hen in haar buik dragen. Zo iemand noem je een 'draagmoeder'. Zij wordt de biologische moeder van het kind.' (p. 44) Ook in boek 5 wanneer het 'nieuw-samengesteld gezin' wordt besproken, is dit op informatieve wijze: 'Het kan ook zijn dat ouders niet meer samen willen zijn en uit elkaar gaan. Als de vader of moeder dan opnieuw verliefd wordt op iemand die ook al kinderen heeft, krijg je er in één klap heel veel familie bij.' (p. 49)

Familierelaties: de moeder

De resultaten in deze paragraaf zijn gebaseerd op de thema's 'Familierelaties' en 'Activiteiten'. Er wordt beschreven hoe de moeder en haar rol worden beschreven in de tekst. Verder wordt er beschreven op welke manier zij aan 'activiteiten' wordt gekoppeld.

In veel van de boeken wordt de voorlichting over bepaalde thema's gebracht aan de hand van verhaaltjes met één of meerdere kinderen in de hoofdrol. Er zijn veel verhalen die uitsluitend het kind of de kinderen als personage(s) bevatten, zoals bij het hoofdstuk 'Mijn

lichaam is van mij' in boek 3. Of het hoofdstuk 'Stop is stop' in boek 1, waarin voorlichting gegeven wordt over wanneer aanrakingen oké zijn. Echter, in veel van de verhalen blijkt naast het kind de moeder een grote rol te spelen. Zo worden in boek 7 in het hoofdstuk 'Mama snapt er niets van' op verhalende wijze verschillende emoties uitgelegd (p. 11). En in het hoofdstuk 'Anders lief', wordt aan de hand van een verhaaltje over een moeder en dochter die met elkaar in gesprek zijn verliefdheid uitgelegd (p. 25). Er zijn ook enkele verhalen waarbij de vader of andere familieleden deze rol vervullen, maar dit zijn er aanzienlijk minder.

De termen 'moeder' en 'mama' hebben een algehele hoge frequentie in de boeken, wat een aanwezige rol van de moeder laat zien. Vaak heeft de moeder een ondersteunende rol. Dit laat zich bijvoorbeeld zien in de koppeling van de moeder aan alledaagse activiteiten, zoals het brengen naar school, tandenpoetsen en voorlezen. Ook diverse andere taken en verantwoordelijkheden worden veelal aan de moeder gekoppeld, variërend van het uitpakken van babykleertjes tot het begeleiden van een dagje weg naar het strand. Ook wordt de moeder vaak een troostend karakter toegekend. Zo zegt in boek 1 de moeder tegen één van de kinderen: 'Het is helemaal niet erg als je nog niet kunt fietsen hoor. Er zijn een heleboel dingen die je wél al kunt.' (p. 12) En zo wordt er in boek 1 gezegd: 'Of mama die eventjes dicht bij jou in bed komt liggen als je een nare droom had.' (p. 34)

Conclusie

Dit onderzoek heeft zich door middel van een inhoudsanalyse gericht op de representatie van diverse gezinsvormen in Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen van 4 tot 9 jaar. De onderzoeksvraag luidde als volgt: 'Hoe worden diverse gezinsvormen gerepresenteerd in Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen?'. Om deze vraag te beantwoorden zijn verschillende deelvragen onderzocht.

De definitie van representatie als gegeven in het theoretisch kader, luidde:

‘Uitbeelding, weergave of voorstelling in taal of beeld, waarbij een representatie wordt geacht het ‘ding’ waarnaar het verwijst te vertegenwoordigen.’ (Hall,1997) Allereerst kan er voor de gezinsvormen die niet (expliciet) voorkomen in de geanalyseerde boeken, zijnde het ‘co-ouderschapsgezin’, het ‘generatiegezin’, het ‘pleeggezin’ en ‘residentiële opvang’, worden geconcludeerd dat zij niet gerepresenteerd zijn in de geanalyseerde boeken. Er is immers niks (expliciet) uitgebeeld, weergegeven of voorgesteld van deze gezinsvormen.

Naast het traditionele tweoudergezin komen op de afbeeldingen in de boeken het ‘adoptiegezin’, het ‘donorgezin’ en het ‘holebigezin’ voor. De illustraties beelden in veel van de gevallen af wat er in de tekst beschreven wordt. Dit maakt de voor veel kinderen abstracte concepten van bepaalde gezinsvormen tastbaarder. Verder geven de illustraties de woorden extra nuance, door middel van het weergeven van details als kleur en omgeving. De illustraties presenteren vaak een positief beeld van de diverse gezinsvormen, onder andere te zien aan de lachende gezichten, de huiselijke sfeer en de nadruk op nabijheid.

Er lijkt verder aandacht te zijn geweest voor het afbeelden van diversiteit. Dit is onder andere terug te zien in de afgebeelde diverse huid- en haarkleuren. Ook lijkt er per gezinsvorm aandacht te zijn geweest voor het afbeelden van diverse mogelijke samenstellingen. Zo wordt er bij het ‘holebigezin’ zowel een gezin met twee moeders als een gezin met twee vaders afgebeeld. Hiermee is een vermeende poging gedaan om de weergegeven gezinsvorm zo goed mogelijk te representeren. Echter, het totaal aantal afbeeldingen dat een andere gezinsvorm dan het tweoudergezin afbeeldt is erg weinig, zeker met in achtneming dat er zo’n grote diversiteit bestaat binnen gezinsvormen. Dit maakt het lastig om de afbeeldingen de diverse gezinsvormen accuraat te laten representeren.

In de tekst komen naast het traditionele tweoudergezin de volgende gezinsvormen voor: het ‘eenoudergezin’, het ‘nieuw-samengesteld gezin’, het ‘adoptiegezin’, het

‘donorgezin’ en het ‘holebigezin’. Ook in de tekst zijn andere gezinsvormen dan het traditionele tweeoudergezin ondervertegenwoordigd. Opmerkelijk is verder de manier waarop ze dan wel worden weergegeven. De diverse gezinsvormen worden enkel besproken in aparte kopjes en hoofdstukken, in plaats van als onderdeel van de algehele verhaallijn. Bovendien worden zowel in de titels als in de tekst van deze hoofdstukken en kopjes, termen als ‘anders’, ‘soms’ en ‘sommige(n)’ veelvuldig gebruikt. Inhoudelijk wordt in deze kopjes en/of hoofdstukken voornamelijk informatie gegeven over de desbetreffende gezinsvorm. Zo wordt er bijvoorbeeld uitgelegd wat het proces van adoptie inhoudt, of hoe twee moeders samen een kind kunnen krijgen met behulp van donorschap. Er ontbreekt een koppeling aan ‘activiteiten’.

Dit is een opvallend verschil met hoofdstukken waarin het traditionele tweeoudergezin een rol speelt. De frequent voorkomende termen ‘ouders’ en ‘mama en papa’ worden veelvuldig gekoppeld aan zowel dagelijkse als overige ‘activiteiten’. Ook worden zij veelvuldig gekoppeld aan de voorlichting over diverse thema’s. Zo hebben zij een prominente rol bij de bespreking van het thema ‘seks’, waar onder andere verliefdheid en voortplanting onder vallen. De boeken impliceren bij dit alles vaak de aanwezigheid en betrokkenheid van beide ouders, zijnde een mama en papa, in het leven van het kind.

De familierelatie van moeder en kind is in de geanalyseerde boeken opvallend prominent aanwezig. Naast de kinderen is de moeder vaak een hoofdpersonage in de verhalen. Hierbij speelt zij een belangrijke rol in het overbrengen van voorlichting over diverse onderwerpen. Bovendien wordt de moeder door de koppeling aan alledaagse ‘activiteiten’, zoals het naar school brengen van de kinderen, tandenpoetsen en voorlezen, neergezet als een centraal persoon in het leven van het kind. Ook diverse andere taken en verantwoordelijkheden worden veelal aan de moeder toegeschreven, waarbij de moeder vaak een ondersteunend en troostend karakter wordt toegekend.

Het is tot slot nog belangrijk om op te merken dat er aanzienlijke verschillen zijn tussen de boeken. Allereerst wat betreft de terminologie die wordt gebruikt om gezinsstructuren te beschrijven. Sommige boeken hanteren een meer neutrale benadering, waarbij veelal termen als ‘ouders’, ‘gezin’ of ‘familie’ worden gebruikt, terwijl andere boeken specifieke termen gebruiken als ‘mama en papa’. Daarnaast verschilt het per boek of en in welke mate er gefocust wordt op familie- en gezinsrelaties. Zo richt boek 3 zich voornamelijk op het kind als individu, waar in boek 2 juist erg de focus ligt op de familie- en gezinsrelaties.

Discussie

Uit het onderzoek blijkt dat er in de geanalyseerde voorlichtingsboeken een ondervertegenwoordiging is van andere gezinsvormen dan het traditionele tweeoudergezin. Dit is in lijn met eerdere onderzoeken, zoals dat van Prater (2003) en De Bruijn et al. (2021), waaruit blijkt dat andere gezinsvormen dan het traditionele tweeoudergezin vaak onderbelicht blijven in de tekst en op de afbeeldingen van kinderboeken.

Oververtegenwoordiging van het traditionele tweeoudergezin in kinderboeken schept het beeld dat dit in de samenleving wordt beschouwd als de ideale gezinsvorm (Thomas, 2016). Op het moment dat kinderen geen herkenning kunnen vinden in deze gezinsvorm, leidt dit volgens onderzoek van Koss (2015) tot een gebrek aan betrokkenheid en een gevoel van uitsluiting. Dit kan de mogelijkheden van kinderen om hun kennis van de wereld en hun eigen identiteit te vergroten beperken (Lopez-Robertson & Haney, 2017). Daarnaast bestaat in het geval van voorlichtingsboeken het risico dat kinderen informatie missen (Strouse et al., 2018). Denk bijvoorbeeld aan een situatie als uitgelicht in de resultatensectie, waarin de tekst suggereert om een vraag te stellen aan ‘mama en papa’. Kinderen die niet in een traditioneel tweeoudergezin met een mama en papa opgroeien kunnen deze vragen simpelweg niet

stellen, waardoor ze informatie met betrekking tot de voorlichting missen (Garner & Parker, 2018).

Verder is uit het onderzoek gebleken dat wanneer de diverse gezinsvormen wel worden weergegeven, ze vaak worden neergezet als ‘anders’. Dit blijkt onder andere uit het gebruik van termen als ‘sommige(n)’ en ‘anders’ wanneer er in de boeken over de gezinsvormen gesproken wordt. Bovendien is gebleken dat de diverse gezinsvormen enkel besproken worden in aparte kopjes en hoofdstukken, in plaats van als onderdeel van de algehele verhaallijn. Dit is in lijn met onderzoek van onder andere Wolfenbarger en Sipe (2007), Libnoch en Ridley (2020) en Gultekin en May (2020), waaruit blijkt dat minderheidsgroepen niet of aanzienlijk minder vaak geïntegreerd worden in de verhaallijnen van kinderboeken en bovendien vaak op een verkeerde en/of op een stereotyperende manier worden neergezet. In het geval van gezinsvormen kan dit impliciet de boodschap overbrengen dat een niet-traditioneel tweeoudergezin afwijkend of ongewoon is (Van den Bossche & Klomberg, 2020). Deze bevindingen benadrukken het belang van inclusieve en diverse representaties in kinderboeken, om alle kinderen te helpen zichzelf te identificeren met de personages en thema's in de boeken. Bovendien kan correcte representatie het bewustzijn en de empathie voor de perspectieven van anderen bevorderen (Giles et al., 2020).

Tot slot is uit het onderzoek naar voren gekomen dat de familierelatie van moeder en kind een zeer prominente rol speelt in de geanalyseerde boeken. Termen als ‘mama’ of ‘moeder’ komen frequent voor in de boeken. Verder wordt zij vaak gekoppeld aan verschillende ‘activiteiten’, zoals bijvoorbeeld het tandenpoetsen van de kinderen of een verhaaltje voorlezen voor het slapen gaan. Dit toont de centrale positie van de moeder binnen het gezin. Daarnaast krijgt de moeder vaak een troostende rol toebedeeld. Deze bevindingen sluiten aan bij eerder onderzoek naar de representatie van moeders in kinderboeken. Zo stelt Joosen (2015) dat de moeder in kinderboeken vaak wordt neergezet als een toegewijd en

zorgzaam figuur, waarbij haar aanwezigheid in het gezin wordt beschouwd als essentieel voor het welzijn van het gezin. Dit sluit aan bij bevindingen van Press (2006) die betoogd dat de ‘traditionele’ genderrol, waarbij de moeder wordt gezien als de primaire verzorger en hoeksteen van het gezin, prominent aanwezig is in kinderboeken. Echter, volgens Zhao et al. (2021) is er een trend gaande waarbij vrouwen steeds meer streven naar een carrière en een leven buiten het gezin. Dit roept nieuwe vragen op voor eventueel vervolgonderzoek met betrekking tot hoe kinderboeken deze evoluerende sociale dynamiek weergeven en of hier deze ontwikkeling in terug te zien is.

Beperkingen van het onderzoek

Het huidige onderzoek heeft enkele beperkingen die moeten worden overwogen bij het interpreteren van de resultaten. Ten eerste kan de identiteit van de onderzoeker een effect hebben gehad op de uitkomsten van het onderzoek. Ruddell et al. (1994) betogen dat elke lezer een unieke transactie ervaart met de tekst die hij leest, omdat elke lezer zijn eigen achtergrondkennis meebrengt. De onderzoeker is zelf een witte vrouw, opgegroeid binnen een non-traditionele gezinsvorm, wat mogelijk vormend kan zijn voor de manier waarop er gekeken is naar de aspecten rondom de representatie van diverse gezinsvormen.

Daarnaast zijn de resultaten van het onderzoek niet direct generaliseerbaar naar een bredere populatie van voorlichtingsboeken voor kinderen. Het gebruik van een kleine steekproef van slechts acht boeken kan beperkingen opleggen aan de representativiteit van de bevindingen. Bovendien is de focus van het onderzoek beperkt gebleven tot boeken gepubliceerd tussen 2019 en 2023. Hierdoor kan de representatie van diverse gezinsvormen in voorlichtingsboeken die buiten deze tijdsperiode vallen, niet worden vastgesteld.

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Gezien de identiteit van de onderzoeker een effect kan hebben gehad op de uitkomsten van het onderzoek, is het voor de betrouwbaarheid van de analyse aan te raden

om voor een volgend onderzoek een divers onderzoeksteam in te zetten om deze beperking te minimaliseren.

Verder zou voor vervolgonderzoek de keuze kunnen worden gemaakt om boeken te selecteren die specifiek (bepaalde) diverse gezinsvormen weergeven, waarnaar er meer uitspraken zouden kunnen worden gedaan over hoe deze gezinsvormen worden gerepresenteerd.

Ook wordt aangeraden om in toekomstig onderzoek een breder scala aan boeken en publicatiedata te betrekken, om een meer alomvattend beeld te verkrijgen van hoe diverse gezinsvormen worden vertegenwoordigd in voorlichtingsboeken voor kinderen en hoe deze representaties mogelijk in de loop van de tijd veranderen.

Tot slot is het voor toekomstig onderzoek aan te bevelen om niet alleen te kijken naar voorlichtingsboeken, maar ook naar andere soort kinderboeken. Door ook hier onderzoek naar te doen, kan een meer omvattend beeld worden gevormd van hoe diverse gezinsvormen worden gerepresenteerd. Hierdoor kunnen patronen en trends in de representatie van gezinsdiversiteit inzichtelijk gemaakt worden.

Aanbevelingen voor de praktijk

Op basis van dit onderzoek wordt geadviseerd aan auteurs die zich bezighouden met het schrijven en/of illustreren van voorlichtingsboeken voor kinderen om zich bewust te zijn van de diverse gezinsvormen in de samenleving en hoe deze te representeren. Het nastreven van diversiteit in de weergave van gezinsvormen kan het beeld van de gezinnen waarin Nederlandse kinderen opgroeien representatiever maken. Hierdoor kan de inclusie en het begrip, zoals eerder uiteengezet, worden vergroot (Koss, 2015).

Het is essentieel om niet alleen te letten op welke gezinsvormen worden weergegeven, maar ook op hoe deze worden weergegeven. Het is daarom raadzaam voor auteurs om zich grondig te verdiepen in de verschillende gezinsvormen en zich bewust te zijn van eventuele

stereotypen en/of vooroordelen die kunnen optreden. Het erkennen van de complexiteit en uniciteit van elk gezin is cruciaal en dit dient zo accuraat mogelijk te worden weergegeven in de boeken. Hierbij is het belangrijk dat de auteurs zich bewust zijn van de keuzes die ze maken, zoals bijvoorbeeld in het taalgebruik (McDonald, 2005).

Tot slot is het aan te bevelen dat de auteurs op de hoogte blijven van onderzoek, literatuur en bredere ontwikkelingen op dit gebied, zodat zij hun werk kunnen blijven aanpassen aan veranderende inzichten en ontwikkelingen (Nikolajeva, 2002).

Ook andere betrokken partijen zoals boekhandels, bibliotheken, ouders en onderwijzers kunnen een cruciale rol spelen, door boeken aan te bieden waarin diversiteit op een inclusieve manier wordt gerepresenteerd (De Bruijn et al., 2021). Ook zij dienen zich bewust te zijn van de diverse gezinsvormen in de samenleving en hoe deze te representeren. Boekhandels kunnen bijvoorbeeld specifieke secties inrichten die gewijd zijn aan diversiteit in gezinnen, terwijl ouders zorgvuldig kunnen letten op de boeken die ze aan hun kinderen aanbieden (Strouse et al., 2018).

Sterke punten van het onderzoek

Dit onderzoek kent verschillende sterke punten die de betrouwbaarheid en waarde van de bevindingen ondersteunen. Ten eerste is er voor dit onderzoek gebruikgemaakt van een breed scala aan literatuur. Het gebruik van een breed scala aan wetenschappelijke bronnen biedt een solide theoretische basis en context voor de bevindingen.

Een ander sterk punt van dit onderzoek is de methodologische aanpak. Allereerst is er tijdens het coderen gebruikgemaakt van een peer review proces, waarbij een andere onderzoeker de codering heeft bekeken en feedback heeft gegeven. Deze benadering heeft geholpen om de betrouwbaarheid van de codering te verhogen en eventuele subjectiviteit te verminderen. Daarnaast zeggen de bevindingen, ondanks dat de bevindingen niet direct

generaliseerbaar zijn naar een bredere populatie, wel veel over de specifieke groep die is onderzocht. Dit mede dankzij de heldere inclusiecriteria die zijn gehanteerd.

De waarde van het onderzoek blijkt verder uit het feit dat het zich heeft gericht op een onderwerp dat nog niet eerder op deze manier is onderzocht en waar relatief weinig informatie over beschikbaar is. Hierdoor biedt dit onderzoek een goede bijdrage aan reeds bestaande kennis en opent het nieuwe deuren voor verder onderzoek.

Tot slot blijkt de waarde van het onderzoek uit het feit dat het onderzoek zich ook gericht heeft op het doen van praktische aanbevelingen voor auteurs en andere betrokkenen van Nederlandse voorlichtingsboeken voor kinderen. Deze aanbevelingen, gebaseerd op zowel de bestaande kennis als de resultaten van het huidige onderzoek, bieden waardevolle handvatten voor het bevorderen van representatieve literatuur voor kinderen. Hiermee wordt beoogd niet alleen een academische bijdrage te leveren, maar ook een maatschappelijke impact te hebben door het stimuleren van inclusieve en diverse kinderboeken.

Literatuurlijst

- Adam, H. (2021). When Authenticity Goes Missing: How Monocultural Children's Literature Is Silencing the Voices and Contributing to Invisibility of Children from Minority Backgrounds. *Education Sciences, 11*.
- Agosto, D. E. (1999). One and inseparable: Interdependent storytelling in picture storybooks. *Children's Literature in Education, 30*, 267–280.
- Al-Hazza, Tami Craft. (2010). Motivating disengaged readers through multicultural children's literature. *The NERA Journal, 45*(2), 63–67.
- Altheide, D. L. (2000). Tracking discourse and qualitative document analysis. *Poetics, 27*(4), 287-299. [https://doi.org/10.1016/S0304-422X\(00\)00005-X](https://doi.org/10.1016/S0304-422X(00)00005-X)
- Anderson, D. A., & Hamilton, M. (2005). Gender Role Stereotyping of Parents in Children's Picture Books: The Invisible Father. *Sex Roles: A Journal of Research, 52*(3-4), 145-151. <https://doi.org/10.1007/s11199-005-1290-8>
- Baarda, B., Bakker, E., Fischer, T., Julsing, M., Kostelijk, E., & Velden, T. v. d. (2021). *Basisboek kwalitatief onderzoek : handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (Vijfde druk). Noordhoff.
- Banks, J. A. (2006). *Cultural diversity and education : foundations, curriculum, and teaching* (5th ed). Pearson/Allyn and Bacon.
- Boeije, H., & Bleijenbergh, I. (2019). *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen*. Boom.
- Bossche, S. v. d., & Klomberg, A. (2020). *Jeugdliteratuur door de lens van etnisch-culturele diversiteit*. Eburon.

- Braun, V., & Clarke, V. (2013). *Successful Qualitative Research: a practical guide for beginners*. Londen: SAGE Publications Ltd.
- Bucx, F., & Ross, J. (2011). *Gezinsrapport 2011 : een portret van het gezinsleven in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- BZgA, UNFPA, WHO European Office. 2015. Policy Brief Number 1. *Sexuality Education: What Is It?* Cologne: BZgA.
- CBS Statline. (2023, 30 juni). Geraadpleegd op 13 maart 2024, van <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/71487ned/table?ts=1716997513981>
- Corbin, J., & Strauss, A. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (4th ed.). Sage.
- Craft, L. R., Brandt, H. M., & Prince, M. (2016). Sustaining Teen Pregnancy Prevention Programs in Schools: Needs and Barriers Identified by School Leaders. *Journal of School Health*, 86(4), 258–265. <https://doi.org/10.1111/josh.12376>
- De Bruijn, Y., Emmen, R. A. G., & Mesman, J. (2021). What do we read to our children? Messages concerning ethnic diversity in popular children's books in the Netherlands. *SN Social Sciences*, 1(8). <https://doi.org/10.1007/s43545-021-00221-7>
- Deffler, S. A., Leary, M. R., & Hoyle, R. H. (2016). Knowing what you know: Intellectual humility and judgments of recognition memory. *Personality and Individual Differences*, 96, 255–259. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.03.016>
- Duffy, B., Fotinatos, N., Smith, A., & Burke, J. (2013). Puberty, health and sexual education in Australian regional primary schools: Year 5 and 6 teacher perceptions. *Sex Education*, 13(2), 186–203. <https://doi.org/10.1080/14681811.2012.678324>

- Garner, P. W. and Parker, T. (2018) 'Young Children's Picture-Books as a Forum for the Socialization of Emotion'. *Journal of Early Childhood Research*, 16(3), pp. 291- 304.
- Gijs, L., Gianotten, I., Vanwesenbeeck, I., & Weijnenborg, P. T. M. (2009). *Seksuologie*. Houten, Nederland: Bohn Stafleu van Loghum.
- Giles, R. M., Martin, S. F., & Paige, V. (2020). A Portrait of Chinese Culture: Investigating Perceptions Presented in Children's Books. *Multicultural Learning and Teaching*, 15(1).
- Graaf, H. d. (2012). *Seks onder je 25e : seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*. Eburon.
- Gultekin, M., & May, L. (2020). Children's Literature as Fun-House Mirrors, Blind Spots, and Curtains. *Reading Teacher*, 73(5), 627–635.
- Hall, S. (1997). *Representation : cultural representations and signifying practices*. Sage.
- Hermann- Wilmarth, J. M., & Ryan, C. L. (2013). Classroom currents: Interrupting the single story: LGBT issues in the language arts classroom. *Language Arts*, 90, 226-23
- Hermann-Wilmarth, J. M., & Ryan, C. L. (2019). Navigating Parental Resistance: Learning from Responses of LGBTQ-Inclusive Elementary School Teachers. *Theory into Practice*, 58(1), 89–98.
- Ingham , R. 2005. 'We didn't cover that at school': Education against pleasure or education for pleasure? *Sex Education* , 5 (4) : 377 – 90.
- Joo, S., Ingram, E., & Cahill, M. (2021). Exploring Topics and Genres in Storytime Books: A Text Mining Approach. *Evidence Based Library and Information Practice*, 16(4).
<https://doi.org/10.18438/eblip29963>

- Joosen, V. (2015). “‘Look More Closely,’ Said Mum”: Mothers in Anthony Browne’s Picture Books. *Children’s Literature in Education*, 46(2), 145–159.
- Koss, M. D. (2015). Diversity in contemporary picturebooks: A content analysis. *Journal of Children’s Literature*, 41(1), 32–42
- Krippendorff, K. (2019). *Content analysis : an introduction to its methodology* (Fourth edition). SAGE.
- Leung, H., Shek, D. T. L., Leung, E., & Shek, E. Y. W. (2019). Development of Contextually-relevant Sexuality Education: Lessons from a Comprehensive Review of Adolescent Sexuality Education Across Cultures. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(4).
<https://doi.org/10.3390/ijerph16040621>
- Lewis, D. (2001). *Reading contemporary picturebooks: Picturing text*. London: RoutledgeFalmer.
- Lewis, J., & Knijn, T. (2003). Sex Education Materials in the Netherlands and in England and Wales: A Comparison of Content, Use and Teaching Practice. *Oxford Review of Education*, 29(1), 113–132.
- Libnoch, H. A., & Ridley, J. (2020). Using Picture Books about Refugees Fostering Diversity and Social Justice in the Elementary School Classroom. *YC Young Children*, 75(5), 28–36.
- Lo, R. S. (2019). Resisting Gentle Bias: A Critical Content Analysis of Family Diversity in Picturebooks. *Journal of Children’s Literature*, 45(2), 16–30.

- Lopez-Robertson, J. & Haney, M. J. (2017) 'Their Eyes Sparkled: Building Classroom Community Through Multicultural Literature'. *Journal of Children's Literature*, 43(1), pp. 48-54.
- Mazama, A., & Lundy, G. (2013). African American Homeschooling and the Question of Curricular Cultural Relevance. *Journal of Negro Education*, 82(2), 123–138.
- McLanahan, S. (2004). Diverging Destinies: How Children Are Faring under the Second Demographic Transition. *Demography*, 41(4), 607–627.
- Meijer, M. (2006). *In tekst gevat : Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam University Press.
<http://public.ebookcentral.proquest.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=437597>
- Natalia, K. (2019). How could children's storybooks promote empathy? a conceptual framework based on developmental psychology and literary theory. *Frontiers in Psychology*, 10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00121>
- Nikolajeva, M. (2002). *The rhetoric of character in children's literature*. Scarecrow Press.
<http://site.ebrary.com/id/10774663>
- Nikolajeva, M., & Scott, C. (2000). The Dynamics of Picturebook Communication. *Children's Literature in Education*, 31(4), 225–239.
<https://doi.org/10.1023/A:1026426902123>
- Prater, M. A. (2003). Learning Disabilities in Children's and Adolescent Literature: How Are Characters Portrayed? *Learning Disability Quarterly*, 26(1), 47–62.
- Press, A. L. (2006). The Mommy Myth: The Idealization of Motherhood and How It Has Undermined Women (review). *NWSA Journal*, 18(2), 235–236.

- Roeters, A., & Bucx, F. (2016). Continuïteit en verandering in het Nederlandse gezinsleven. *Justitiële Verkenningen*, 42(4), 8–29.
<https://doi.org/10.5553/jv/016758502016042004002>
- Ruddell, R. B., Ruddell, M. R., & Singer, H. (1994). *Theoretical models and processes of reading* (4th ed). International Reading Association.
- Saul Butler, R., Sorace, D., & Hentz Beach, K. (2018). Institutionalizing Sex Education in Diverse U.S. School Districts. *Journal of Adolescent Health*, 62(2), 149–156.
<https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2017.08.025>
- Schalet, A. T. (2000). Raging Hormones, Regulated Love: Adolescent Sexuality and the Constitution of the Modern Individual in the United States and the Netherlands. *Body & Society*, 6(1), 75–105. <https://doi.org/10.1177/1357034X00006001006>
- Sipe, L. R. (1998). How picture books work: A semiotically framed theory of text-picture relationships. *Children's Literature in Education*, 29, 97–108.
- Sipe, L. R., & McGuire, C. E. (2006). Picturebook Endpapers: Resources for Literary and Aesthetic Interpretation. *Children's Literature in Education*, 37(4), 291–304.
<https://doi.org/10.1007/s10583-006-9007-3>
- Smolkin, L. B., & Donovan, C. A. (2001). The Contexts of Comprehension: The Information Book Read Aloud, Comprehension Acquisition, and Comprehension Instruction in a First-Grade Classroom. *Elementary School Journal*, 102(2), 97–122.
- Soto-Boykin, X. T., Larson, A. L., Olszewski, A., Velury, V., & Feldberg, A. (2021). Who Is Centered? A Systematic Review of Early Childhood Researchers' Descriptions of Children and Caregivers From Linguistically Minoritized Communities. *Topics in*

Early Childhood Special Education, 41(1), 18–30.

<https://doi.org/10.1177/0271121421991222>

Strouse, G. A., Nyhout, A., and Ganea, P. A. (2018) ‘The Role of Books Features in Young Children’s Transfer of Information from Picture Books to Real-World Contexts.’ *Frontiers in Psychology*, 9(50). doi: 10.3389/fpsyg.2018.00050

Thomas, E. E. (2016). Research & Policy: Stories “Still” Matter: Rethinking the Role of Diverse Children’s Literature Today. *Language Arts*, 94(2), 112–119.

Treas, J., & Widmer, E. D. (2000). Married Women’s Employment over the Life Course: Attitudes in Cross- National Perspective. *Social Forces*, 78(4), 1409–1436.
<https://doi.org/10.2307/3006179>

Van den Bossche, S. & Klomberg, A. (2020). *Jeugdliteratuur door de lens van etnischculturele diversiteit*. (Stichting Lezen Reeks, 33). Eburon.

Weaver, H., Smith, G., & Kippax, S. (2005). School-based sex education policies and indicators of sexual health among young people: a comparison of the Netherlands, France, Australia and the United States. *Sex Education*, 5(2), 171–188.
<https://doi.org/10.1080/14681810500038889>

Wilson, P., & Pahl, R. (1988). The changing sociological construct of the family. *The Sociological Review*, 36(2), 233–266. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1988.tb00836.x>

Wolfenbarger, C. D., & Sipe, L. R. (2007). Research Directions: A Unique Visual and Literary Art Form: Recent Research on Picturebooks. *Language Arts*, 84(3), 273–280.

Zhao, Y., Cooklin, A. R., Richardson, A., Strazdins, L., Butterworth, P., & Leach, L. S. (2021). Parents’ Shift Work in Connection with Work–Family Conflict and Mental

Health: Examining the Pathways for Mothers and Fathers. *Journal of Family Issues*, 42(2), 445–473. <https://doi.org/10.1177/0192513X20929059>

Geanalyseerde boeken

Depoorter, N. & Jorna, H. (2022). *Kleine hartjes en grote gevoelens*. Clavis Uitgeverij.

Depoorter, N. & Jorna, H. (2023). *Ik zeg nee en da's oké*. Clavis Uitgeverij.

Depoorter, N. & Van der Walle, M. (2020). *Bolle buiken en blije baby's*. Clavis Uitgeverij.

Middelburg, K. & Van der Goes, P. (2021). *Maar hoe dan?! Samen lezen over lichaam, liefde en baby's maken*. Snor.

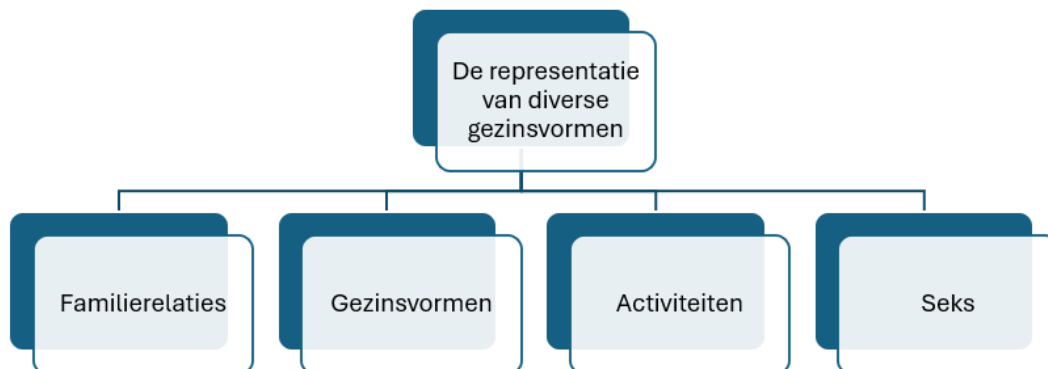
Middelburg, K. & Van der Goes, P. (2023). *Maar hoe dan?! Je lichaam is van jou – over wensen en grenzen*. Ploegsma.

Oud, P. (2019). *Waar komen baby's vandaan?*. Clavis bvba.

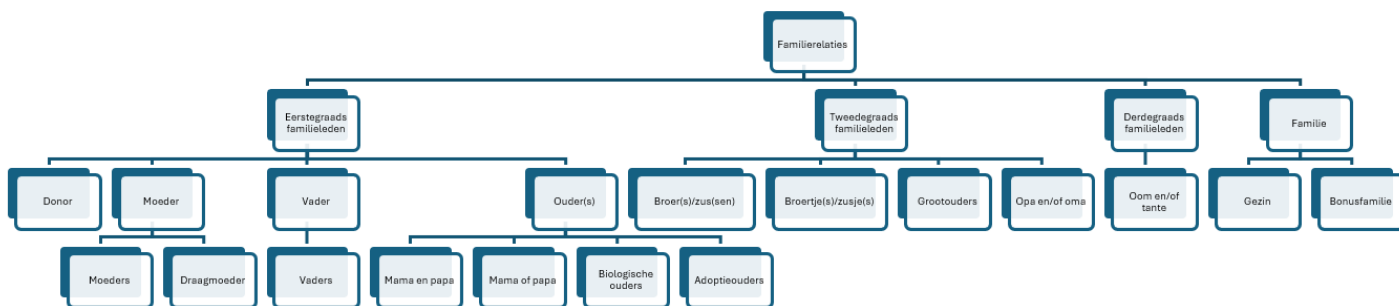
Van der Steeg, E. (2020). *Lekker in je lijf! Een eerlijk boek over de vulva*. Bureau Seksuele Gezondheid Amersfoort.

Vlietstra, D. & De Kinkelder, R. (2020). *Hier komen de baby's vandaan!*. Clavis Uitgeverij.

Bijlage 1 Codeboom



1.



2.



3.



4.

